

חוויותיהן של עובדות סוציאליות ערביות המטפלות באבות במרכזי ילדים-הורים ערבים בישראל

רומאן ג'מאל-עבוד¹ ועידית בליט-כהן²

אנשי המקצוע הגורסים את התפיסה הרב-תרבותית טוענים שיש להתאים את שירותי הרווחה לקבוצות תרבותיות ולמיעוטים שונים באוכלוסייה. לאור המעבר התרבותי-החברתי שהחברה הערבית-הישראלית נתונה בו, הצורך בהתאמה בולט במיוחד בהקשר של ערביי ישראל. ואולם העובדת הסוציאלית הערבייה אינה זוכה בהכשרה המלמדת אותה לתת מענה מתאים לתרבותה. מאמר זה מתאר מחקר שבחן את חוויותיהן של עובדות סוציאליות המטפלות בגברים בהקשר התרבותי של החברה הערבית. במאמר מוצגים האתגרים הטבועים בעצם תפקידן כנשים וכמטפלות ודרכי ההתמודדות שהן מאמצות.

המחקר התבסס על ראיונות עומק שנערכו עם 15 עובדות סוציאליות ערביות המועסקות במרכזי ילדים-הורים והמטפלות באבות ערבים. ביקשנו לבדוק מה מאפיין את המפגש הטיפולי של עובדות סוציאליות עם אבות ערבים במרכזי ילדים-הורים ואילו אתגרים ודילמות הן פוגשות במסגרתו. ממצאי המחקר מלמדים שהמפגש הטיפולי משקף את מאפייני התרבות שלהן ושל האבות כאחד, ושהן חוות אותו כמפגש טעון על רקע תרבותי ומגדרי. הממצאים מעידים כמה חשוב שהעובדות הסוציאליות יהיו מודעות לתפיסות התרבותיות של האבות ולדמיון ולשוני שיש בין תפיסות אלה לבין התפיסות התרבותיות שלהן. המאמר תורם להבנת המורכבות הטמונה במפגש זה ומבליט את החוסר בהכשרה אקדמית נאותה של העובדות הסוציאליות לקראת תפקידן. ממצאי המחקר עשויים לסייע למוסדות להשכלה גבוהה בישראל לבנות תוכניות לימוד מותאמות למציאות מורכבת זו ולתכנן מנגנוני תמיכה והדרכה שיסייעו לעובדות בעבודתן.

- 1 בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים; מכללת גורדון, חיפה; בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
- 2 בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ביטחון סוציאלי 107, ניסן תשע"ט, אפריל 2019: 109-130

נשלח לפרסום ב-15.1.18, התקבל ב-22.4.18

מלות מפתח: טיפול רגיש תרבות, החברה ערבית בישראל, עבודה טיפולית עם אבות, מרכזי ילדים-הורים, עבודה סוציאלית, עובדות סוציאליות ערביות

מבוא

בחברה הערבית בישראל, המונה כ-20% מכלל האוכלוסייה, רווחת המגמה התרבותית הקולקטיבית; כלומר: חבריה מזהים את עצמם דרך קבוצות השתייכות של משפחה וקהילה רחבה (Al-Krenawi & Graham, 2000; Haj-Yahia & Sadan, 2008). ואולם המפגש עם קבוצת הרוב היהודית חשף אותה להשפעתם המתמשכת של תהליכי מודרניזציה מערביים, המחוללים מעבר מאורח חיים מסורתי-קולקטיבי לאורח חיים מודרני-אינדיבידואלי (סואן וחנן, 2013; El-; Braun-Lewenshon, Sagy, & Roth, 2010; Ghannam, 2001). אחד התחומים שהשינוי התרבותי ניכר בהם במיוחד הוא תחום המשפחה, על התפקידים ההוריים שבה.

לאלה המתקשים לטפל בילדיהם מציעה המדינה מרכזים לילדים-הורים. למרכז מופנים הורים לילדים בטווח הגילים 5-12, שאנשי המקצוע אבחנו אצלם "לקות בהורות", הפוגעת בהתפתחות התקינה של ילדיהם. על פי רוב מפעילות את מרכזי הילדים-הורים בחברה הערבית עובדות סוציאליות ערביות, שרכשו את החברות המקצועי שלהן באוניברסיטאות מערביות. מאמר זה חושף את החוויות שעוברות עובדות אלה במפגש הטיפולי עם אבות בתוך ההקשר של התרבות הערבית-הישראלית ואת המשמעות שהן מייחסות למפגש זה.

החברה הערבית בישראל כחברה קולקטיבית במעבר

מאז ומעולם הדגישה החברה הערבית המסורתית ערכים אלה: שמירה על שורשים תרבותיים והיסטוריים; אספקת הצרכים דרך הרשת החברתית של המשפחה המורחבת; העדפת התנהגות קולקטיבית על פני אינדיבידואלית; זכות להתערב בעניינים אישיים; ערכים פטריארכליים ביחסים המגדריים; דרישה לנאמנות בין-אישית; שמירה על כבוד המשפחה (Al-Krenawi & Graham, 2000; Buchbinder & Barakat, 2014; Dwairy, 2002; Haj-Yahia, 1995, 2002; Haj-Yahia & Sadan, 2008; Matsumoto, 1996). כיום נמצאת החברה הערבית במעבר מאורח חיים קולקטיבי לאינדיבידואלי, הבא לידי ביטוי בשינויים רבים, ובהם חדירה של דפוסי המשפחה הגרעינית למשפחה המסורתית, ערעור מרכזיות המשפחה המורחבת ושינוי סגנון החיים (Abu-Baker, 2003; Buchbinder & Jammal-Abboud, 2012; Daoud, 2009; Seginer & Mahajna, 2003). עם הזמן הלכה והשתחררה המשפחה הגרעינית הערבית מתכתיבי החמולה וקנתה לעצמה זכות לקבוע לעצמה את סדרי העדיפויות של מטרותיה וענייניה (Daoud, 2009). יש הטוענים שאחדות מהסיבות לשינויים החלים בחברה הערבית הן חשיפתה לחברה

היהודית, לתרבות המערבית ולאמצעי התקשורת והנגישות לרכישת השכלה גבוהה (Abu-Baker, 2003; Al-Haj, 1989). שינויים אלה לא פסחו על מעמד האישה ועל תפקידיה, בעיקר בנוגע לרכישת השכלה ולהשתלבות בשוק העבודה.

חברות מקצועי של עובדים סוציאליים ערביים

תחום העבודה הסוציאלית שהתפתח בארצות הברית ינק מהתרבות המערבית החילונית והליברלית, השונה מתרבויות רבות בעולם (Graham, 2002, 2005). שפירו (2010) טען שהכשרה לעבודה סוציאלית בישראל טרם התמודדה עם ההתנגשות בין הערכים ודפוסי ההתנהגות של קבוצות שונות בחברה הישראלית לבין האתיקה ושיטות הפעולה של מקצוע העבודה הסוציאלית. יתר על כן, הדרה של קבוצות מיעוט אינה רק עניין של תרבות וערכים, אלא גם של כוח פוליטי. מושגים של צדק חברתי, הדרה והכללה ופרקטיקה נוגדת דיכוי, המודגשים בחברות לעבודה הסוציאלית בארצות שונות (בעיקר באירופה ובאוסטרליה), עדיין אינם תופסים את המקום הראוי להם בהכשרה לעבודה סוציאלית בישראל. החינוך לעבודה סוציאלית אמור להקנות לסטודנטים ערכים, זהות וידע, ולתרום במישורין ובעקיפין לתהליך החברות שלהם ולתרבותם המקצועית (Valutis, Rubin, & Bell, 2012). אבל בישראל יש פער בין המצוי לרצוי, ורוב חומרי הלימוד מותאמים בעיקר לתרבות המערבית. המשמעות היא השתקה והעדר שיח על סוגיות שונות בהקשר היהודי-ערבי, המנוגדים לערכי המקצוע (Nadan & Ben-Ari, 2014).

סטודנטים ערבים בכלל, וסטודנטים ערבים לעבודה סוציאלית בפרט, עוברים חוויה מורכבת, הן בשל המפגש שלהם עם חיי הקמפוס והן בשל תוכן הלימודים ומהותו (רבינוביץ' ואבו בקר, 2002). למורכבות זו מתווסף הגיל הצעיר של רובם והעדר ניסיון חיים. בדרך כלל הם משתלבים באקדמיה בגילאי 18-20. החוקרים ואלוטיס, רובין ובל (Valutis, Rubin, & Bell, 2012) מצאו שגיל הוא אחד המשתנים המשפיעים על תהליך ההכשרה. הגיל משפיע על המודעות העצמית ועל התפתחות הזהות, והוא משתנה רלוונטי בכל התרבויות. בהקשר של מאמרנו זה מחייב את המופקדים על תוכניות ההכשרה למקצוע להתאימן לצורכי הסטודנטים הערבים, לערכיהם ולשלבם שונים בהתפתחות זהותם.

העבודה הסוציאלית מבקשת לפתח תפיסת עולם חברתית וערכים של חופש, אוטונומיה והעצמה. ערכים אלה יכולים לעורר קונפליקטים בין הסטודנטים הערבים לבין עצמם ובינם לבין מערכות חברתיות מרכזיות בחייהם. שפירו (2010) טען שהגישות המערביות במקצועות הטיפול נכשלות חדשות לבקרים, גם כשהן מציגות נקודות מבט תיאורטיות וגם כשהן מקנות כלים מעשיים לעשייה טיפולית רגישת-תרבות, אוניברסלית ומכוונת לפרט. כשל זה בולט בישראל בקונפליקטים המתעוררים במסגרת הלימודים האקדמיים בין הערכים התרבותיים-הקולקטיביים של הסטודנטים הערבים לבין הערכים האינדיבידואליים של החברה היהודית (ג'ראייסי, 2012). הסטודנטים לעבודה סוציאלית במוסדות להשכלה גבוהה

בישראל מחונכים לאור גישות וערכים מערביים, המתאימים רק לחלק מהסטודנטים הערבים (ג'מאל-עבוד, 2013; ג'ראייסי, 2012; Al-Krenawi & Graham, 2012; Al-Issa, 1995). דינמיקה זו מוסיפה לתחושת הבלבול והזרות שלהם, וכל ניסיון להכליל או להסביר ולהבהיר מכנה משותף פוטנציאלי עלול לחטוא לאמת (אלקרינאוי, 2002). ההטרואגניות של האוכלוסייה הערבית בישראל הופכת את המצב מורכב עוד יותר (ג'ראייסי, 2012; Al-Krenawi & Graham, 2000; Dwairy, 1998; Savaya, 1998; Savaya & Cohen, 2005). חוויית הסטודנטים הערבים הופכת מורכבת עוד יותר לנוכח מקומם של הקמפוסים הישראליים כמרחב המציף שוב ושוב את השסע הפוליטי-הלאומי בין יהודים לערבים. רבינוביץ' ואבו בקר (2002) טענו שהמוסדות האקדמיים נמנעים מלשלב סטודנטים ערבים, כי הם רואים בהם אנשים שונים, מנוכרים, מלוכדים ולא-משתלבים. לאור האמור לעיל נראה שבמהלך החברות המקצועי שלהם בלימודי עבודה סוציאלית סטודנטים ערבים נאלצים להתמודד עם סוגיות קשות. ההתנגשות בין ערכי המקצוע האינדיבידואליים-המערביים לבין ערכי החברה הערבית, הנמצאת במעבר מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם בתוך מציאות פוליטית מדירה, מתחדדת עוד יותר, כשסטודנטיות מסיימות את לימודיהן לתואר ראשון ומתחילות את עבודתן כעובדות סוציאליות במסגרות הרווחה השונות באוכלוסייה הערבית. הן ייתקלו גם בפונים המבקשים לשמור על ערכים מסורתיים וגם בכאלה המצויים בשלבי מעבר תרבותי, אשר יבקשו לסגל לעצמם דרכי התנהלות מודרניות.

בהתערבויות במשפחה מצויות עובדות סוציאליות פעמים רבות בקונפליקט בין הערכים המקצועיים שלהן לערכים החברתיים, ובמיוחד כאשר הן מבקשות לכלול בטיפול את אב המשפחה. במצב זה מתעוררים קשיים והתנגדויות, הנובעים מתפיסת חלק מהגברים את עצמם כבעלי הכוח במשפחה וכשומרי הסף, המגינים מפני כניסתם של גורמים רשמיים זרים לרשת החברתית-המשפחתית המקובלת (Buchbinder & Jammal-Abboud, 2012).

ההתמודדות עם הפער בין החברות המקצועי של עובדים סוציאליים ערבים לבין תפיסות האוכלוסייה הערבית וערכיה

טיפול רגיש-תרבותי במטופלים בני חברות לא-מערביות, כמו החברה הערבית, מתייחס לגורמים חברתיים-תרבותיים המשפיעים על מצבו של הפרט. על המטפלים להבין את הסביבה התרבותית של המטופל ואת המערכות הפורמליות והלא פורמליות שהוא בא איתן במגע (חאג'י-יחיא וסדן, 2007).

תרבותה של החברה הערבית היא מקור הכוונה והשראה לאורך כל תהליך הטיפול (זועבי וסויה, 2010). לכן מוטל על העובד הסוציאלי בתרבות זו להעריך את בעיית הפונה מנקודת מבטו, מנקודת מבטה של משפחתו ומנקודת מבטה של החברה שהוא שייך אליה (אלקרינאוי, 2002). הערכה והתערבות מחייבות להכיר את מאפייני התרבות השונים. כשאין הן מביאות אותם בחשבון, הן עלולות להיות מוטות ואף להזיק (Lee, 1999). המודל המסביר שפיתה

הפסיכיאטר והאנתרופולוג ארתור קליינמן (Kleinman, 1978) עשוי לשמש מסגרת תיאורטית נאותה לניתוח רגיש-תרבות. המודל מתייחס לשני מושגים, "מחלה" (diseases), שהיא הביטוי האובייקטיבי של התסמינים, ו"חולי" (illness) שהוא המעטפת וההבניה התרבותית. המודל המסביר מתייחס לכל סוגי המחלות, גופניות ונפשיות כאחד. הוא נוצר כדי לעגן את החולי בתוך הקשר חברתי-תרבותי ולגלות את ההיגיון שמטופלים מייחסים למחלתם. השימוש בו מספק למטפל מידע אודות האמונות של המטופל בנוגע למחלתו, הפרשנות האישית והחברתית שהוא נותן לה והציפייה שלו מתוכנית הטיפול וממטרותיו. בחשיבות שהוא מייחס לבחינת הבריאות ודרכי הפנייה לעזרה ולקבלת החלטות רפואיות בתוך הקשר תרבותי, המודל המסביר מנחה את תפיסותיהם של חוקרים, מטפלים ורופאים.

עם השנים פותח השימוש בו, והוצע להשתמש בו בנפרד או לשלבו עם מחקר איכותני, עם טכניקות טיפול, עם סיפורי חיים, עם ראיונות התחלתיים-אבחוניים ועם קבוצות מיקוד (Weiss, Doongaji, Siddhartha, Wypic, Pathare, Bhatawdekar, Bhave, Sheth,) (& Fernandes, 1992).

זועבי וסויה (2010) הניחו שהעובד הסוציאלי הערבי, בדומה לכל עובד סוציאלי אחר, רואה במסגרת התיאורטית המקצועית מוסד ידע שממנו הוא שואב את אסטרטגיות ההתערבות המקצועית-הטיפולית שלו. במצבים שבהם אין אסטרטגיות אלה מתאימות לערכים, לנורמות ולמאפיינים של החברה שהוא חי ועובד בתוכה, וחורגות מגבולותיה יחווה העובד מחסור במשאבים מקצועיים מותאמים למאפייני התרבות. לשם ורואר-סטריאר (2003) דוגלים בהכשרה ובהתערבות רגישות-תרבות, הבונות מיומנויות רגישות-תרבות. רגישות תרבותית היא מודעותו של איש המקצוע להבדלי התרבות בינו לבין הפונה ולהשלכות האינטר-סובייקטיביות של הבדלים אלה על המפגש ועל יחסי הגומלין בטיפול. התערבות רגישות-תרבות מתאימה את עצמה לרקע התרבותי של מקבלי השירות.

זועבי וסויה (2010) סיכמו את סוגיית ההתמודדות עם הפער בין החברות במקצוע העבודה הסוציאלית לבין הפרקטיקה וטענו שלעובדות סוציאליות יש שתי אסטרטגיות עבודה: האחת מסתמכת על תיאוריות ועל מודלים שלמדו בהכשרתן המקצועית, והאחרת נובעת מהתרבות שצמחו וחיו בה.

אבות ערבים: בין מסורת לשינוי

מחד גיסא החברה הערבית מזוהה ברובה עם קולקטיביזם (דווירי, 1997; סואן וחנן, 2013). משמעות הדבר היא שפרטים מזהים את עצמם עם קבוצת ההשתייכות שלהם, עם משפחתם ועם הקהילה הרחבה (Haj-Yahia & Al-Krenawi & Graham, 2000; Sadan, 2008); מאידך גיסא ניתן לראות את תהליכי המודרניזציה שהביאו לערעור סמכות המשפחה המורחבת ולפיצולה, לחדירה של דפוסי משפחה עכשוויים, שהשתלבו בהדרגה

בדפוסי המשפחה הערבית המסורתית ובסגנון חייה, ולהדגשה של ערכים אינדיבידואליים בתחומים כגון השכלה, תעסוקה, בילוי זמן ומעמד האישה (Abu-Baker, 2003; Al-Haj, 1989). התרבות משפיעה במיוחד על סגנון ההורות ועל יחסי הורה-ילד, כי הורים נוטים לגדל את ילדיהם ברוח הערכים הרווחים בתרבות שהם חיים בה (Dwairy, Achoui, 2006). סגנון ההורות בחברות קולקטיביות, שבהן ההרמוניה המשפחתית חשובה לקהילה, להורים ובמיוחד לאבות, מתאפיין בנטייה של ההורים, ובמיוחד של האבות, להרחיב את שליטתם כדי להשיג הרמוניה זו (Dwairy & Achoui, 2010). המבנה החברתי של החברה הערבית-המסורתית ומנהגיה מכתיבים שליטה של הגבר וצייתנות של האישה. על פי רוב רואים בשליטת האב ביטוי של דאגה ואהבה. האב בחברה הערבית הוא ראש המשפחה, המפרנס, הדמות השולטת. כל שאר בני המשפחה כפופים לו, מכבדים את החלטותיו ומקבלים את סמכותו בהחלטות הנוגעות לחייהם (Al-Krenawi & Lev-Wiesel, 2002). כל ניסיון לוותר על נורמות משפחתיות או חברתיות, לבקר אותן או לשנותן נתפס כאיום על אושיות החברה, הפוגע באינטרס של הקולקטיב, וכאיום על מעמד של הגברים ועל האינטרסים הפטריארכליים שלהם (Haj-Yahia, 2002; Haj-Yahia & Sadan, 2008). שיתוף בבעיות ובעניינים אישיים נתפס כהפרה של ערכים ונורמות, ועלול להביא להכתמה אישית, משפחתית וחברתית (Dwairy, 2002). לכן רואים בפנייתם של משפחה בכלל, ובפנייתם של גברים ערבים-ישראלים בפרט, לטיפול הפרה של הנורמה החברתית, המעוררת קונפליקטים אישיים ומשפחתיים. בהקשר זה מצאו חוקרים שבקשת עזרה ממסגרות רווחה פורמליות עשויה להיחשב בחברה הערבית הישראלית כהפרת נורמות, כחזירה לתחום הפרט של המשפחה וכפגיעה בשמה הטוב, בסולידריות שלה ובתלות הגומלין בינה לבין הקולקטיב (וייס-גל, 2005; Haj-Yahia, 2002).

בכל זאת בשנים האחרונות מסתמנת מגמת עלייה במספר הפונים לבקש עזרה מחוץ לגבולות הקולקטיב המשפחתי, ובכלל זה גם במספר האבות הערבים (Buchbinder & Jammal, 2012). נראה שנחלשו כוחה של המשפחה המורחבת וחשיבותה, ובד בבד המשפחה הגרעינית הולכת ומתחזקת כיחידה משפחתית שכחה ושלטת. מעמד האישה ותפקידיה השתנו אף הם, והולכת ומסתמנת נטייה לאמץ שוויון מגדרי (עלי וגורדוני, 2009).

במפגשים של אבות ערבים עם ערכים מערביים במסגרות רשמיות נוצרים מצבי פער ותסכול. מתוך המחקרים הספורים שנערכו בהקשר זה נציין את מחקרה של בשארה-רזק (2006), שבחן תפיסות של אבות מוסלמים לא-משמורנים במרכזי קשר בישראל. האבות סיפרו שהמפגש עם אנשי המקצוע במרכז מעורר אצלם תחושות של זרות ופוגע בסמכותם ההורית ושהם חווים אותו כחזירה לרשות הפרט וכערעור על הנורמות התרבותיות שלהם. אף שהעובדים הסוציאליים בשירות הרווחה ערבים כולם, האבות רואים אותם כנציגי

הממסד המערבי המאיים, המקעקע את ערכי היסוד הרווחים בחברה הערבית (Buchbinder & Jammal-Abboud, 2012).

הקושי של גברים לפתח קשר במסגרת מקצועית-טיפולית

הספרות מלמדת שגברים מתקשים לפתח קשר במסגרת מקצועית-טיפולית כתוצאה מאופי תהליך הקברות שלהם שבעיקרו מכוון לחוסר הפגנת חולשה או צורך בעזרה. גברים נמנעים מלבקש עזרה בגלל תחושות של פגיעות ובושה, אי רצון לחשוף בעיות אישיות ומשפחתיות, פחד מאינטימיות וחשש מאיבוד שליטה (Good, Thomson, Addis & Mahalik, 2003; O'Conner, Hughes, Turney, Wilson, & Setterlund, 2006). חוקרים שונים ביקשו לבחון, על רקע המשתנים מגדר והקברות, למה אבות ממעטים לפנות לטיפול. מקברייד וריין (McBride & Rane, 1996) מציינים ארבעה מחסומים עיקריים המונעים את השתתפות האבות בתוכניות לגיל הרך: חששם של האבות לחשוף את דעותיהם; רגשות מעורבים של מעצבי התוכנית ואנשי המקצוע בנוגע לשיתופם; אימהות שאינן מוותרות על התפקיד המסורתי של גידול הילדים והמתקשות לחלוק הורות עם האבות; תוכניות שאינן מותאמות לצורכי האבות. האבות המגיעים לטיפול חצויים ונתונים במאבק פנימי: הם חשים שקבלת עזרה תיתן להם חופש רגשי, אבל בה בעת עלולה להשרות עליהם תחושה של אובדן הכוח. גברים המסתייעים בשירותי הרווחה מצפים, על פי הספרות, שהעובדים הסוציאליים יהיו נגישים למפגש ופנויים רגשית כלפיהם, שיעוררו את אמונם ויביעו את תמיכתם, יפגינו אמפתיה, חום וסובלנות ויהיו קשובים לבעיותיהם, מחויבים לעצמאותם ויכבדו אותם (Good et al., 2005; O'Conner, Hughes, Turney, Wilson, & Setterlund, 2006). חטיב (Wilson, & Setterlund, 2006) טענה שבחירת אסטרטגיות התערבות רגישות לאופי התרבותי של האבות, כמו העצמה, הערכה לניסיון חייהם, התייחסות אליהם כאל שותפים מובילים בתהליך ההתערבות, בד בבד עם הפגנת כבוד כלפיהם יצמצמו את תחושת האיום שמשרה עליהם ההתערבות הטיפולית. הבנת הצרכים והקשיים של הגברים היא גורם מרכזי בשביעות הרצון מהטיפול, והיא מאפשרת להם להתמודד עם תחושת הנחיתות הכרוכה ביחסי מטפל-מטופל; העדר הבנה כזאת עלול לעורר אצלם תסכול וחוסר אונים (Kapp & Propp, 2002).

מרכזי ילדים-הורים

מרכזים אלה מופעלים בידי השירות לילד ונוער במשרד הרווחה ובידי השירותים החברתיים והמחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות. בישראל יש כ-50 מרכזים, 15 מתוכם במגזר הערבי. בכל מרכז מטופלים בשנה בממוצע כ-100 ילדים והוריהם. מרכזי ילדים-הורים מספקים שירות קהילתי העונה על צרכים של ילדים בסיכון והוריהם. המרכזים מיועדים לילדים בגיל בית ספר יסודי, הסובלים מבעיות רגשיות והתנהגותיות בגלל טיפול

הורי לקוי. מטרתם לשפר את מצבם הרגשי, החברתי וההתנהגותי של הילדים, כמו גם את יחסם של ההורים כלפיהם, כדי שהילדים יוכלו להמשיך לגדול במשפחתם. תנאי בסיסי לקבלת שירות במרכז הוא השתתפות האב בטיפול, ולכן במרכזים אלה מתנהל מפגש אינטנסיבי בין העובדות הסוציאליות לבין האבות. ריבקיין (2009) התחקה במחקרו אחר נושאים שונים במרכזי ילדים-הורים, ובהם נושא האבות. הוא מצא שבדומה לשירותי רווחה או שירותי טיפול אחרים, השתתפו האבות בטיפול פחות מהאימהות. נראה שנושא נוכחות האבות בטיפול חוצה מגזרים, אבל בתרבות הערבית הוא נושא אופי הייחודי לו.

שאלות המחקר

1. מה מנקודת מבטן של עובדות סוציאליות ערביות מאפיין את המפגש הטיפולי שלהן עם אבות ערבים במרכזי ילדים-הורים?
2. אילו אתגרים ודילמות הן פוגשות במפגש זה?
3. איך הן מתמודדות עם אתגרים ודילמות אלה?

שיטה

מחקרנו התבסס על פרשנותה של שרמז (Charmaz, 2000) לתיאוריה מעוגנת בשדה. שרמז הבחינה בין שני סוגים של תיאוריה: האחת נושאת אופי אובייקטיבי (או פוזיטיבי ופוסט-פוזיטיבי), והאחרת קונסטרוקטיביסטית, ונובעת מהראייה שידע הוא תוצר של תהליך חברתי, ובתוכו נכלל גם האופי האינטר-סובייקטיבי של היחסים בין המשתתף במחקר לבין המראיין.

המדגם

הדגימה במחקר הנוכחי היא מסוג מדגם מכוון-קריטריון (Patton, 2002). במחקר רואיינו 15 עובדות סוציאליות ערביות, בנות 29-51, המועסקות בתשעה מרכזים של ילדים-הורים והמטפלות במסגרת תפקידן באבות ערבים. 10 מהן מוסלמיות, ארבע נוצריות ואחת דרוזית. 14 נשואות, ואחת גרושה. כולן למדו בבתי ספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטאות בישראל. לכולן למעט אחת יש תואר שני, וכולן עברו הכשרה ייעודית לעבודתן במרכזי ילדים-הורים. הוותק שלהן במרכזים אלה נע בין שלוש שנים ל-13. תשע מרואיינות צברו ותק של חמש שנים ויותר, והוותק של שש האחרות עומד על 3-5 שנים. כל המרואיינות טיפלו באבות ערבים במשך עבודתן במרכז. הרציונל של בחירת עובדות עם ותק של שלוש שנים לפחות הוא הניסיון שצברו בתחום; שלוש שנים הן תקופה ארוכה מספיק כדי לגבש

דעה על נושא המחקר. הקריטריון של טיפול ב-3-5 אבות לפחות הבטיח גם ניסיון, גם חוויות וסיפורים שונים אודות אוכלוסיית האבות המטופלת. שני קריטריונים אלה – שלוש שנות ותק לפחות וניסיון טיפולי בשלושה מקרי אבות לפחות – סייעו בלמידה ובהשוואות וגם כיסו יותר אתגרים ודרכי התמודדות. יתרון זה נתן גיבוי למסקנות שנגזרו מנושא המחקר.

איסוף הנתונים ועיבודם

הנתונים נאספו באמצעות ראיונות עומק מובנים-למחצה, המתבססים על שאלות מפתח, על הבעה חופשית של תפיסות, על חוויה סובייקטיבית ועל דיאלוג גמיש (Chirban, 1996; Kvale, 1996). המשתתפות ענו על שאלון סוציו-דמוגרפי קצר ועל שאלות פתוחות כגון אלה: מה הם מאפייני המפגש עם האבות? מה הם האתגרים והדילמות במפגש? מה הן דרכי ההתמודדות איתם? אילו כלים ומיומנויות גיבשו העובדות הסוציאליות לאור ניסיונן? הריאיונות נערכו בשפה הערבית וארכו כשעה.

הם נותחו בשני שלבים: בשלב הראשון קראו אותם החוקרות פעמים מספר כדי להגיע להיכרות אמפתית ומעמיקה עם הנרטיבים של המראיינות (Moustakas, 1994). בשלב השני קיבצו החוקרות אמירות דומות ויצרו מהן תמות על-ידי מיקוד, השוואה ועימות. תמות אלה יצרו את השלד המושגי של המחקר (שקדי, 2003; Mcleod, 2001).

החוקרות

אחת החוקרות היא ערבייה נוצרית ילידת הארץ, נשואה ואם לשני בנים, דוקטורנטית לעבודה סוציאלית באוניברסיטת חיפה. מזה 13 שנה היא מנהלת מרכז ילדים-הורים בחברה הערבית, ולוקחת חלק בניהול ידע על מרכזי ילדים-הורים בפורומים שונים במסגרת השירות לילד ונוער במשרד הרווחה. העובדות שרואיינו לא היו כפופות לחוקרת, אבל היא מכירה חלק מהן כעמיתות העובדות במערכת מרכזי ילדים-הורים. עניין זה דרש לנקוט אמצעים שימנעו את הטיית החוקרת כדי להבטיח את אמינות המחקר. החוקרת האחרת היא יהודייה, עובדת סוציאלית ותיקה, העוסקת מזה שנים רבות בקהילות, ברב-תרבותיות ובהדרה חברתית, הן בפרקטיקה והן במחקר ובהוראה.

אמינות

האמינות במחקר הנוכחי הושגה, כשניתנה למראיינות האפשרות לתאר סוגי מציאות שונים, היכולים לנטרל את השפעת תפקידן כמטפלות במרכזי ילדים-הורים על תוצאות המחקר. לצורך זה נעזרנו במספר כלים: (1) כדי שהמראיינות ימצו את דיווחיהן, הוקדש לריאיון כל הזמן הדרוש. (2) הובא ביסוס (grounding) או "חומר עשיר" (rich data), כלומר הובאו

ציטוטים מדויקים מתוך הראיונות, המאפשרים לקוראים להעריך את ההבנות וההבניות התמטיות של המרואיינות (Maxwell, 1996). (3) בשלב הפרשנויות צייתו החוקרות לכללי ההיגיון הפורמלי ושמרו על "רוח" הפרשנויות הסובייקטיביות של המרואיינות כיסוד לבניית המשגותיהן (Phillipson, 1972).

היבטים אתיים

המחקר קיבל אישור מוועדת האתיקה למחקרים באוניברסיטה העברית בירושלים אחרי שקיבלו המרואיינות מהשירות לילד ולנוער של משרד הרווחה אישור להשתתף במחקר. למרואיינות הובטחו סודיות ואנונימיות. הן גם חתמו על הסכמה מדעת להשתתף במחקר. מכיוון שמספר מרכזי הילדים-הורים הערבים בישראל מצומצם, לצד השימוש בשמות בדויים ניפינו כל פרט העלול לזהות את המרואיינות.

ממצאים

ניתוח הראיונות מלמד שבלב לבו של המפגש הטיפולי במרכזי הורים-ילדים ניצבות שתי סוגיות כבדות משקל – יחסי גבולות במשפחה ומגדר. בסוגיות אלה מטפלות העובדות הסוציאליות במפגשיהן עם האבות המצויים על קו רצף. בקצהו האחד ניצבים האבות, השומרים על תרבות קולקטיבית-מסורתית המבוססת על ערכים של פטריארכליות, משפחה מורחבת והבדלי מגדר, ובקצהו האחר ניצבים האבות המייצגים את התקרבות התרבות הערבית לתרבות המערב ואת בחירותיו של הפרט.

המפגש הטיפולי והגישה הקולקטיביסטית

נתאר תחילה את המפגש עם בעלי הגישה השמרנית כלפי המודרנה, הנאמנים לתרבות המקור. עמדותיהם משקפות את הקושי שבפגישה בין המרחב התרבותי למרחב המקצועי.

אנחנו העובדים הסוציאליים נתקלים בקשיים כאשר מדריכים את האבות המטופלים לשים גבולות למשפחה המורחבת. [...] האבות רואים במעורבות המשפחה סוג של עזרה, ועל כך הם מודים למשפחות שלהם (שוא').

כשהיא נוקטת לשון מכלילה – "אנחנו העובדים הסוציאליים" – שוא' מתארת את עצמה בשיה כחלק מקולקטיב. היא מספרת על הדרכה למשפחת המוצא בנושא גבולות, נושא המשוך לחברה האינדיבידואליסטית, ולכן קשה לאבות להכילו. סוהאד מחזקת את דבריה בהדגישה את המבנה הקולקטיביסטי החזק ואת טשטוש הגבולות הבין-דורי:

עדיין יש קשר מאוד חזק בין הבן, האבא והסבא, ואולי הסבא הוא המחליט הבלעדי בכל הדברים של כל שאר בני המשפחה: מי מתחתן עם מי, איפה יתגוררו ולאן ייסעו או יילכו ודברים כאלה (סוהאד).

נושא אחר שעלה בראיונות, אשר מעורר מתח במפגש הטיפולי הוא המגדר:

הנושא הזה של מגדר [...] נוכח מהמפגש הראשון עד סיום הטיפול. אנחנו מביאים סגנון חדש ושונה ממה שהוא מכיר, ואין הדבר קל שיהיה מקובל אצל כל גבר. [...] נושא השוני המגדרי הוא מאוד עקרוני (ג'מילה).

ג'מילה תיארה את המתח המגדרי הנוצר במפגש הטיפולי, בין עובדות סוציאליות המייצגות את השינוי שחל במעמד הנשים לבין האבות הנוטים לנסות לשמר את המצב הקיים כערך חיובי. כלומר: למתח הבין-תרבותי המובנה במפגש הטיפולי מצטרף גם המתח הנובע מהמפגש המגדרי, שיש בו השטחה של רגשות ודיבור בשפה גברית, שהיא שפה התנהגותית. כך באופן סמוי מוטה הכף לטובת המבנה התרבותי, כדי להרגיע את חששות הגבר העלול לראות בהתערבות המקצועית מאבק כוח עם ערכי החברה הערבית המתייחסת לנושא המגדר כאל טאבו.

המפגש הטיפולי והגישה האינדיבידואלית

בקצהו האחר של הרצף התרבותי ניתן לפגוש קבוצת אבות המצויים במעבר מהתרבות הערבית-הישראלית לתרבות המערב. השיח עם המטופלים במפגשים אלה נינוח יותר, והם בשלים לאמץ ערכים ונורמות חדשים מתוך מוכוונות אינדיבידואלית.

בחברה הערבית ישנה קבוצת אבות שהיא יותר פתוחה ומשוחררת מגבולות התרבות הערבית הקולקטיבית. הפתיחות של אבות ערביים אלה נובעת מהחשיפה של האבות הערביים לתרבות יהודית-מערבית. קבוצת אבות פתוחה זו הנה יותר פוטנציאלית לטיפול, במיוחד כאשר מצליבים לפוטנציאל זה תהליך גיוס וטיפול מותאם עבורם (נהד).

דועאא' הדגישה שיש צורך לגשת למפגש הטיפולי מתוך מבט הרואה את החברה הערבית כרצף יותר מאשר כתרבות אחידה:

הרצף בין שתי התרבויות מייצר תת-תרבויות הנקבעות לפי בחירות האבא לנושאים שונים משתי התרבויות. [...] תוכלי למצוא אבא שמחובר לדבר מסוים מהתרבות המסורתית ולדבר אחר מהתרבות המערבית, והתוצר הוא אבא עם תרבות משולבת חדשה. [...] תפקידי כמטפלת ללמוד איפה אותו אבא עומד ברצף התרבותי הזה (דועאא').

שרה העלתה את כישלונה של המשפחה המורחבת במתן סיוע לאבות כורז נוסף שהכשיר אותם לפנות לעזרה.

התרבות הערבית הקולקטיביסטית משתנה בערכיהם ובנורמות שלה. ההשתלבות בין התרבות הערבית הקולקטיביסטית לבין התרבות המערבית באמצעות החשיפה ליהודים המייצרת כמה וכמה תת-תרבויות. כל אבא השייך לכל אחת מתת-התרבויות האלה ירגיש יותר משוחרר ומוכן לבוא לטיפול. אבות אלה יקבלו יותר את המושגים, בין היתר, של קבלת עזרה פורמלית, להיעזר דרך אישה, להסכים לקבלת ייעוץ והדרכה מסמכות אחרת מעצמו. אבות אלה יהיה להם יותר קל להודות, כי אם משפחתי המורחבת נכשלה בלעזור לי, אין סיבה לא לפנות למומחים (שרה).

הציטוטים לעיל מחזקים את ההנחה שהתרבות הערבית נמצאת על פני רצף, ושמיקום האב הערבי בו נקבע לפי מקבץ הערכים שהוא בוחר. המפגש בין המטפלת לאבא הוא מפגש בין המרחב המקצועי למרחב התרבותי, המחייב, לדברי המרואיינות, ערנות ורגישות מתמידות לערכי הלקוחות בהעמידן מולם את ערכיהן.

התנהגויות העובדות הסוציאליות במפגש הטיפולי, תחושותיהן ורגשותיהן לאור הרקע התרבותי והמגדרי

המרואיינות תיארו מגוון התנהגויות, תחושות ורגשות המאפיינים את ההתערבויות שלהן. כל אלה הם תוצר של המפגש המורכב בין מיקומו של האב לבין מיקומה של העובדת הסוציאלית על הרצף התרבותי, המתבטא דרך שני נושאים עיקריים שיש קשר ביניהם: התנגשות בין ערך השוויון המגדרי שמקצוע העבודה הסוציאלית חותר אליו לבין ערך עליונותו של הגבר על האישה הרווח בתרבות הערבית בישראל; ערך מתן עזרה וקבלתה שהוא מהות מקצוע העבודה הסוציאלית.

חלק מהמרואיינות הדגישו שהן והאבות משתייכים לאותה תרבות:

היותי מגיעה מאותה התרבות מעלה את סיכויי הבנתי לאבא הערבי ועוזרת בשימוש בכלים זהירים ורגישים תרבותית למרות השוני בינינו. לפעמים בעקבות המפגש עם האבות הערבים מתעוררים אצלי רגשות של כעס על כל המסורתיות שהוא מביא לחדר ושואלת את עצמי למה העקשנות הזו, למה האגוצנטריות, למה אתה "סי אסייד" (אדון מעל כולם) והאישה שולית ומשרתת אותך (דימא).

חלק מהמרואיינות דיברו על הצורך בזהירות ועל חסרונותיה:

המפגש שלי עם האבות הערבים מאופיין בזהירות. הזהירות היא מכל התערבות טיפולית שעלולה להיות לא תואמת את תרבות האבא הערבי המטופל. זהירות מעלה רגשות של חוסר נוחות במפגש ולפעמים אולי רגשות של אשמה, כי אני מתערבת

באופן זהיר כל כך, שעלולה לאבד את המטרה הטיפולית. הדאגה היא שהאבא לא יתרגם את הזהירות שלי כהסכמה או עידוד להתנהגויותיו (דועאא).

עטאף תיארה מאמץ אינטנסיבי מעייף המתלווה למתח המגדרי המובנה:

אני עושה מאמץ נוסף עם האבא בהשוואה למאמץ הטיפולי שאני עושה עם האימא, ולכן רגשות של עייפות הם אופייניות לי בטיפולים עם אבות ערבים. המאמץ הוא לשכנע ואולי לשנות תפיסה בעקבות החינוך התרבותי שלו בחוסר הצורך של אבות בטיפול, כי הם מספיק חזקים בכדי שיטפלו בעצמם. רגשות של מבוכה בגלל היותו גבר ערבי שהסיטואציה הטיפולית האינטימית אינה מקובלת חברתית (עטאף).

ערך מתן העזרה וקבלתה, שהוא מהות מקצוע העבודה הסוציאלית, מתנגש עם מהות תפקיד האבהות בחברה הערבית: האב הוא המפרנס, השולט, הדואג לצורכי משפחתו, מגיש העזרה ולא זה המקבל אותה. כשהוא מבקש עזרה, הוא רוצה לקבל אותה בגבולות המשפחה המורחבת, ולא מגורמים זרים מקצועיים.

נהד מתארת מפגש שיש בו מאבק כוחות:

המפגש הטיפולי מעלה אצל האב מגוון רגשות. לעתים קרובות מעורר אצלו קונפליקטים בין רצון או חובה להגיע לבין סרבנות והססנות לשתף ולבקש עזרה מסיבות שונות. האב מרגיש שהוא בתחרות עם המטפלת סביב נושא השליטה והידע בקשר למשפחתו. ולכן הרגשות העולים הם של התנגדות וחוסר הסכמה, מתוך רצון להוכיח שהוא יודע ואינו צריך אותנו (נהד).

העובדות תיארו ארבעה סוגי התנהגות שהן נוקטות במהלך המפגש: (1) הן משתמשות בכלים ובמיומנויות המותאמים לתרבות המשותפת להן ולאבות המגיעים לטיפול, אבל חשות תסכול על כך שהן נאלצות להתאים את עצמן למאפיינים התרבותיים על חשבון עקרונות הטיפול ומהותו; (2) הן זהירות בהתערבות הטיפולית ובה בעת חוששות שמא זהירות זו עלולה לעכב את הטיפול ולכן חוות רגשות אשם; (3) במפגשים עם האבות הן משקיעות מאמץ גדול לאין ערוך מזה שהן משקיעות בפגישות עם מטופלים אחרים. וכאילו לא די באתגר המובנה במפגש ובמבוכה מעצם המצב האינטימי שמחייב הטיפול, מאמץ זה מתיש אותן ומעורר אצלן רגשות תסכול; (4) העובדות הסוציאליות ישקיעו משאבים אינטנסיביים כדי לגייס את האבות לטיפול ולהביא לידי התמדתם בו.

לסיכום, לעתים קרובות הרגשות כלפי האבות והרקע התרבותי והמגדרי המשותף מסייעים לקידום הטיפול בהם ויוצרים הבנה ולעתים הם עלולים להיות גורם מעכב בשל הפער הערכי הנובע ממיקומן המקצועי של העובדות הסוציאליות ומתפיסותיהן המודרניות ביחס למשפחה.

דיון

ממצאי המחקר מלמדים שחלק מהמשפחות בחברה הערבית-הישראלית אימצו סגנון התמודדות המכונה זיקית (רואר-סטריאר, 1999). זהו סגנון דו-תרבותי של הורים, שהבינו שיש הבדלים מרחיקי לכת בין המנהגים של תרבות הרוב ותרבות המיעוט, ומשום כך הם מעודדים את ילדיהם לחיות את שתיהן בעת ובעונה אחת. סגנון זה יוצר רצף הנע בין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם, ומאפשר לפרטים להתמקם עליו בנקודות שונות. המיקום השונה של כל פרט על פני הרצף הוא תולדה של הערכים והנורמות שהוא מאמץ. מידת קרבתו של הפרט למודרניזציה או ריחוקו ממנה או מידת קרבתו לקולקטיביזם או לאינדיבידואליזם או ריחוקו מהם תלויות נושא. בדרך זו נוצרת חברה ערבית-ישראלית שיש שונות רבה בין חבריה; אדם אחד יכול לאמץ ערכים קולקטיביים בנושאים מסוימים וערכים אינדיבידואליים בנושאים אחרים.

ממצאי המחקר עולה שהמפגש הטיפולי משקף את מאפייני התרבות שהצדדים בוחרים להבליט בהקשר מסוים. אבות הנתפסים אצל העובדות הסוציאליות כמשמרי התרבות הקולקטיבית-המסורתית ומחזקיה יפגינו תפיסה מעכבת-טיפול (Lamb, 1986). תפיסה זו עלולה להקשות עליהם ואף לחסום את דרכם לטיפול במרכזי ילדים-הורים. היא נשענת על הערכים ועל הנורמות הרווחים בחלק מהחברה הערבית הישראלית, ולפיהם האישה היא האחראית הבלבדית כמעט על גידול הילדים (דאוד, 2002; כרכבי-סבאח, 2009) והשיתוף בבעיות ובעניינים אישיים עלול להביא להכתמה אישית, משפחתית וחברתית (Dwairy, 2002). אם כן, החברה הערבית-הישראלית עשויה לראות פנייה למסגרות רווחה פורמליות כהפרת נורמות, כחדירה לתחום הפרט של המשפחה, כפגיעה בשמה הטוב, בסולידריות שלה ובתלות הגומלין בין המשפחה לקולקטיב (Haj-Yahia, 2002). תפיסות מעכבות אלה מקשות על העובדות הסוציאליות לרתום את האבות לטיפול ולגרום להם להתמיד בו.

ואולם בה בעת מצאנו שחלק מהאבות מעוניינים לשתף פעולה עם הטיפול ולעבור תהליך שינוי. אבות אלה מאמצים ערכים ונורמות מהקצה האינדיבידואלי יותר של הרצף, ומטמיעים אותם במידה רבה יותר. הם חשופים ופתוחים לתרבות המערבית, נכונים לבקש ולקבל עזרה פורמלית מאשת מקצוע ולתפוס את בת הזוג כשותפה בתהליך הטיפול ומודים שמשפחתם המורחבת כשלה במתן העזרה הנחוצה להם. ככלל חששו אבות אלה לאין ערוך פחות מתהליך ההתערבות.

ממצאי המחקר מלמדים גם על התנהגויות העובדות הסוציאליות במפגש עם האבות ועל תחושותיהן ורגשותיהן במפגש הטיפולי על רקע תרבותי ומגדרי. העובדות ראו את תהליך החברות הדומה שעברו הן והאבות, לנוכח השתייכותם לאותה תרבות מסורתית ערבית-קולקטיבית. יחד עם זאת, כיום הן חשות שונות מהאבות לנוכח המיקום השונה שתפסו על הרצף התרבותי שבין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם. מידת השוני והדמיון בין העובדת

הסוציאלית לאב מפיקה מגוון של התנהגויות, רגשות ותחושות המחייבים אותן לפתח מודעות שתאפשר לכונן יחסי אמון וקשר עם האב לטובת קידום הטיפול.

מורכבות המפגש הטיפולי בין האבות לבין העובדות הסוציאליות הופכת חריפה עוד יותר, משום שמערכת הרווחה הארצית הכללית טרם גיבשה מדיניות טיפולית רב-תרבותית, הנותנת מענה לצרכים הייחודיים של המיעוט הערבי במרכזי ילדים-הורים. המפגש הטיפולי, בין אם הוא משקף יחס שמרני של האב כלפי המודרניזציה או פתיחות אליה, מתאפיין במתח כפול בין העובדת הסוציאלית לבין האב הערבי: על רקע ערכי-תרבותי ועל רקע מגדרי. באשר לרקע הערכי-התרבותי נראה שבכוחו של המפגש להבליט את חילוקי הדעות בין העובדת הסוציאלית לאב בנוגע לסוגיית יחסי גבולות במשפחה. כאשר זו מציבה את העמדה המערבית, מציב מולה המטופל את העמדה המייצגת את הגבולות הנזילים של משפחת המוצא. את ההתנגשות בין עמדות אלה מבקשת העובדת הסוציאלית ליישב. מרכזי ילדים-הורים הוקמו והחלו לפעול בקרב אוכלוסיות המיעוט, בלי שנעשתה כל התאמה אליהן. סוגי הורות הנחשבים נורמטיביים ואפקטיביים בתרבויות מסוימות עשויים להידחות בתרבויות אחרות. פתרון כלל-ארצי, המניח שיש הורות נכונה אחת והמתעלם מההקשר החברתי-התרבותי ומכך שיש סוגי הורות שונים, עלול לעשות עוול לקבוצות אוכלוסייה שונות.

פרט למתח הבין-תרבותי הטמון בעצם המפגש הטיפולי, יש כאמור גם מתח מגדרי. העובדות הסוציאליות מייצגות שינויים בתפקידי הנשים ובמעמדן, בעוד חלק מהאבות מבקשים לשמר את המצב הקיים שבו יש עליונות לגבר על פני האישה. מתחים אלה מגבירים את חוויית המתח הפנימי של כל עובדת סוציאלית ערבייה, שכן אותם ערכי תרבות מופנמים גם בה ומוכרים לה. המפגש מעצים את המתח הזה על-ידי החצנתו.

ממצאי המחקר הנוכחי מעלים את חשיבות מקומם של המוסדות להשכלה גבוהה בתהליך ההכשרה והקברות של עובדות סוציאליות בכלל ושל אלה השייכות למיעוט אתני בפרט. על האקדמיה לפתח הכשרה המושתתת על ערכים של רגישות תרבותית וליצור מרחב בטוח לדיון באתגרים התרבותיים, המגדריים והפוליטיים הניצבים לפני עובדות סוציאליות ערביות היוצאות לשדה. ממצאים אלה עשויים להצביע על כיוונים לפיתוח כלים ומיומנויות שסייעו לעובדות הסוציאליות הערביות לטפל ביעילות רבה יותר באוכלוסיית האבות בכלל ובאבות הערבים בפרט.

מגבלות המחקר

ככלל מחקר איכותני גם מחקר זה אינו מתיימר להציג הכללה, אלא להגיע להכרה של ייחודיות המקרה המוצג (שקדי, 2003). הממצאים אמנם מייצגים את חוויותיהן של העובדות הסוציאליות העובדות עם אבות ערבים במרכזי ילדים-הורים, אבל אינם מתיימרים לייצג את חוויותיהם של מכלול העובדות והעובדים הסוציאליים הערבים המטפלים באבות ערבים.

מגבלה אחרת היא השפה. 15 המרואיינות התראיינו בשפה הערבית, כדי שיוכלו להביע את עצמן בחופשיות ובדיוק רבים ככל האפשר. עם זאת, ייתכן שבמהלך התמלול והתרגום לשפה העברית הלכו חלק מהפרטים לאיבוד או לחלופין התרגום לא הצליח להעביר את דקויות הפרטים הקטנים שביקשו המרואיינות להציג. ניסינו להתגבר על מגבלה זו דרך האזנה חוזרת לראיונות.

המגבלה האחרונה היא הבחירה שלנו לראיין רק עובדות סוציאליות נשים. אף שידוע לנו שגם עובדים סוציאליים נפגשים עם אבות ערבים במרכזי ילדים-הורים, לא הכללנו אותם במדגם, כי מספרם זעיר והוותק שלהם בדרך כלל לא עולה על שלוש שנים. לכן אפשר שיש במחקר הטיה מגדרית בשל תפיסותיהן של העובדות הסוציאליות את המפגש. הידיעה שמספר העובדות הסוציאליות במגזר הערבי עולה בהרבה על מספר העובדים הסוציאליים בו מצמצמת את השפעתה של מגבלה זו.

מקורות

- אלקרינאוי, ע' (2002). עבודה סוציאלית עם פונים ערביים במערכות בריאות הנפש. **חברה ורווחה**, 22(1), 75-97.
- בשארה-רזק, ס' (2006). **מקומם של הגורמים התרבותיים בקשר אבות מוסלמים לא משמורניים עם ילדיהם במרכז קשר הורים-ילדים** (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך). ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- ג'מאל-עבוד, ר' (2013). **מפגש טיפולי של עובדות סוציאליות ערביות עם אבות במרכזי ילדים הורים ערביים** (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך). ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד.
- ג'ראייסי, ע' (2012). **טיפול פסיכו-סוציאלי בחברה הערבית**. בתוך מ' חובב, א', לונטל וי' קטן (עורכים), **עבודה סוציאלית בישראל** (עמ' 527-559). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד והאגודה לקידום העבודה הסוציאלית.
- דאוד, נ' (2002). **תעסוקת נשים בחברה הערבית**. ירושלים: בית ספר מנדל למנהיגות חינוכית.
- דווירי, מ' (1997). **אישיות, תרבות והחברה הערבית**. ירושלים: אלעזריה.
- וייס גל, ע' (2005). העבודה הסוציאלית בראי הביקורת. **חברה ורווחה**, כה, 249-281.
- זועבי, ח' וסויה, ר' (2010). **אסטרטגיות התערבות מוטות תרבות**. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית**, 32, 53-73.

חאג'א-יחיא, מ' וסדן, א' (2007). נשים מוכות בחברות קולקטיבסטיות: סוגיות בהתערבות ובהעצמה. **חברה ורווחה**, 27(3), 423-451.

חטיב עבד אלח'י, מ' (2008). **תפיסות של אבות ואנשי מקצוע ביחס לאתגרים שמציבה אבהות בחברה רב-תרבותית** (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך). ירושלים: האוניברסיטה העברית.

כנאענה, י' (2005). **המשכיות וחדשנות בכפר הערבי בישראל: בין תרבות החמולה לבין התרבות האקדמית** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, בית הספר לחינוך.

כרכבי-סבאח, מ' (2009). בסיס ההתארגנות של החמולה ומעמדה של האישה הערבייה. בתוך פ' עזאיזה, ח' אבו-בקר, ר' הרץ-לזרוביץ' וא' גאנם (עורכים), **נשים ערביות בישראל: תמונת מצב לעתיד** (עמ' 47-70). תל אביב: רמות.

משרד הרווחה והשירותים החברתיים (2015). **מרכז ילדים/ מתבגרים – הורים ונתיבים להורים**, הוראה 38 לפרק 8 בתע"ס. אוהזר מ-

http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Regulations/SocialRegulations/Documents/38_8/פרק208-%20טיפולים%20בילדים%20ובבני20%נוער/38_8.pdf

לשם, א' ורואר-סטריאר, ד' (עורכים). (2003). **שוונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש**. ירושלים: הוצאת מאגנס.

סואן, ד' וחנן, ש' (2013). לתמוך או לא לתמוך? עמדות גברים מוסלמים כלפי לימודי נשים מוסלמיות במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, **החינוך וסביבו, לה**, 278-257.

עלי, נ' וגורדוני, ג' (2009). השכלה ותעסוקה כהזדמנות לשינוי מעמדן של נשים ערביות בישראל. בתוך פ' עזאיזה, ח' אבו-בקר, ר' הרץ-לזרוביץ' וא' גאנם (עורכים), **נשים ערביות בישראל: תמונת מצב לעתיד** (עמ' 91-113) תל אביב: רמות.

רבינוביץ', ד' ואבו בקר, ח' (2002). **הדור הזקוף**. ירושלים: כתר הוצאה לאור.

רואר-סטריאר, ד' (1999). חשיבות ההקשר התרבותי בהערכת איכותן של מסגרות הטיפול בילדים. **חברה ורווחה**, 1(1), 53-67.

ריבקין, ד' (2009). **הערכת מרכזי ילדים-הורים – דוח מסכם**. ירושלים: מאירס ג'וינט ומכון ברוקדייל.

שפירו, ש' (2010). הכשרה לעבודה סוציאלית בישראל: מגמות וסוגיות. **חברה ורווחה, ל**, 47-29.

שקדי, א' (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה וישום. תל אביב: הוצאת רמות.

Abu-Baker, K. (2003). Marital problems among Arab families: Between cultural and family therapy interventions. *Arab Studies Quarterly*, 25(4), 53-74.

Addis, M. E. & Mahalik, J. R. (2003). Men, masculinity and the contexts of help seeking. *American Psychologist*, 58, 5-14.

Al-Haj, M. (1989). Social research on family lifestyles among Arabs in Israel. *Journal of Comparative Family Studies*, 20(2), 175-195.

Al-issa, I. (Ed.). (1995). *Handbook of culture and mental illness: An international perspective*. Connecticut: International Universities Press, Inc.

Al-Krenawi, A. & Graham, J. R. (1997). Spirit possession and exorcism in the treatment of a Bedouin psychiatric patient. *Clinical Social Work Journal*, 25(2), 211-222.

Al-Krenawi, A. & Graham, J. R. (2000). Culturally-sensitive social work practice with Arab clients in mental health setting. *Health & Social Work*, 25(1), 9-22.

Al-Krenawi, A. & Lev-Wiesel, R. (2002). Wife abuse among polygamous and monogamous Bedouin Arab families. *Journal of Divorce and Remarriage*, 36, 151-165.

Braun-Lewenshon, O., Sagy, S., & Roth, G. (2010). Coping strategies among adolescents: Israeli Jews and Arabs facing missile attacks. *Anxiety, Stress and Coping*, 23(1), 35-51.

Buchbinder, E. & Barakat, R. (2014). Between the empowered self and the social costs: Arab abused women's perceptions of their relationship with social workers in community health clinics in Israel. *Social Work Health Care*, 53(4), 398-413.

Buchbinder, E. & Jammal-Abboud, R. (2012). Recruiting Arab fathers in a center for children at risk in Israel. *Journal of Family Social Work*, 15(4), 337-348.

- Charmaz, K. (1990). Discovering chronic illness: Using grounded theory. *Social Science and Medicine*, 30(11), 1161-1172.
- Charmaz, K. (2000). Grounded theory: Objectivist and constructivist methods. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (2nd ed.), (pp. 509-535). London: Sage Publication.
- Chirban, J. T. (1996). *Interviewing in depth: The interactive-relational approach*. California: Thousand Oaks, Sage.
- Daoud, S. A. O. (2009). *Palestinian women and politics in Israel*. Gainesville: University of Florida.
- Dwairy, M. (1998). *Cross-cultural counseling: The Arab-Palestinian case*. New York: Haworth Press.
- Dwairy, M. (2002). Foundations of psychosocial dynamic personality theory of collective people. *Clinical Psychology Review*, 22, 343-360.
- Dwairy, M. & Achoui, M. (2010). Parental control: A second cross-cultural research on parenting and psychological adjustment of children. *Journal of Child Family Studies*, 19, 16-22.
- Dwairy, M., Achoui, M., Abouserie, R., & Farah, A. (2006). Parenting styles, individuation, and mental health of Arab adolescents: A third cross-regional research study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37, 262-272.
- El-Ghannam, A. R. (2001). Modernization in Arab societies: The theoretical and analytical view. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 21, 99-132.
- Gitterman, A. (2014). Social work: A profession in search of its identity. *Journal of Social Work Education*, 50(4), 599-607.
- Gitterman, A. & Knight, C. (2013). Evidence-guided practice: Integrating the science and art of social work. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 94, 70-78.
- Good, G. E., Thomson, D. A., & Brathwaite, A. D. (2005). Man and therapy: Critical concepts, theoretical frameworks and research recommendations. *Journal of Clinical Psychology*, 61, 699-711.

- Graham, J. R. (2002). Canada. In J. Dixon & R. P. Scheurell (Eds.), *The state of social welfare: The twentieth century in cross-national review* (pp. 77-108). London and Westport, CT: Praeger.
- Graham, J. R. (2005). Social welfare (Canada) before the Marsh report. In J. Herrick & P. Stuart (Eds.), *Encyclopedia of social welfare history in North America* (pp. 358-361). Thousand Oaks: Sage.
- Haj-Yahia, M. (1995). Toward culturally sensitive intervention with Arab families in Israel. *Contemporary Family Therapy, 17*, 429-447.
- Haj-Yahia, M. (2002). Attitudes of Arab women toward different patterns of coping with wife abuse. *Journal of Interpersonal Violence, 17*, 721-745.
- Haj-Yahia, M. & Sadan, E. (2008). Issues in intervention with battered women in collectivist societies. *Journal of Marital and Family Therapy, 34*, 1-13.
- Kapp, S. A. & Propp, J. (2002). Client satisfaction methods: Input from parents with children in foster care. *Child and Adolescent Social Work Journal, 19*, 227-245.
- Kleinman, A. (1978). Concepts and a model for the comparison of medical systems as cultural systems. *Social Science & Medicine, 12*, 85-93.
- Kvale, S. (1996). *Interviews: An introduction to qualitative research interviewing*. California: Thousand Oaks, Sage.
- Lamb, M. E. (1986). The changing role of fathers. In M. E. Lamb (Ed.), *The fathers' role: Applied perspectives* (pp. 3-25). New York: Wiley.
- Lee, W. M. L. (1999). *An introduction to multicultural counseling*. Philadelphia: Accelerated Development.
- Matsumoto, D. (1996). *Culture and psychology*. California: Pacific Grove, Brooks/Cole.
- Maxwell, J. A. (1996). *Qualitative research design: An interactive approach*. California: Thousand Oaks, Sage.

- McBride, B. A. & Rane, T. R. (1996). *Father/male involvement in early childhood programs*. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?id=ED400123>
- McLeod, J. (2001). *Qualitative research in counseling and psychotherapy*. London: Sage.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Nadan, Y. & Ben-Ari, A. (2014). Social work education in the context of armed political conflict: An Israeli perspective. *British Journal of Social Work*. Advance online publication. doi: 10.1093/bjsw/bct212.
- O'Conner, I., Hughes, M., Turney, D., Wilson, J., & Setterlund, D. (2006). *Social work and social care practice*. London: Sage.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3rd ed.). California: Thousand Oaks, Sage.
- Phillipson, M. (1972). Phenomenological philosophy and sociology. In P. Filmer, M. Phillipson, D. Silverman, & D. Walsh (Eds.), *New directions in sociological theory* (pp. 119-163). London: Collier & Macmillan.
- Plummer, M. & Young, L. (2010). Grounded theory and feminist inquiry: Revitalizing links to the past. *Western Journal of Nursing Research*, 32(3), 305-321.
- Savaya, R. & Cohen, O. (2005). Help-seeking among Muslim Arab divorces in Israel. *British Journal of Social Work*, 35, 727-742.
- Savaya, R. (1998). Associations among economic need, self-esteem, and Israeli Arab women's attitudes toward and use of professional services. *Social Work*, 43, 445-454.
- Seginer, R. & Mahajna, S. (2003). 'Education is a weapon in women's hands': How Israeli Arab girls construe their future. *Journal for Sociology of Education and Socialization*, 23(2), 184-198.

Valutis, S., Rubin, D., & Bell, M. (2012). Professional socialization and social work values: Who are we teaching? *Social Work Education*, 31(8), 1046-1057.

Weiss, M., Doongaji, D., Siddhartha, S., Wypic, D., Pathare, S., Bhatawdekar, M., Bhave, A., Sheth, A., & Fernandes, R. (1992). The Explanatory Model Interview Catalogue (EMIC): Contribution to cross-cultural research methods from a study of leprosy and mental health. *British Journal of Psychiatry*, 160, 819-930.